BRUSZT LÁSZLÓ — SIMON JÁNOS

A Nagy Átalakulás

ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS ÁLLAMPOLGÁRI VÉLEMÉNYEK A DEMOKRÁCIÁRÓL ÉS A KAPITALIZMUSRÓL

Társadalomtudósok körében többféle elképzelés van arról, hogy milyen kihívásokkal kell szembenézniük a kelet-európai volt államszocialista országoknak, s az új demokráciák mennyire képesek megoldani az előttük álló problémákat. Némelyek a demokráciát elsősorban a gazdasági és szociális problémák felhalmozódásától féltik, mások föloldhatatlan feszültségeket látnak a gazdasági rendszerváltás követelményei és a demokrácia működésmódja, játékszabályai között. Megint mások a társadalom szerkezetével magyarázzák a nehézségeket, mondván, hogy a kelet-európai országok jó része nem juthat el a kiteljesedett demokráciához, mert társadalmi szerkezetük nem eléggé fejlett. Jelentős azoknak a kutatóknak a száma is, akik szerint a demokrácia jónéhány kelet-európai országban a demokratikus politikai kultúra hiánya miatt, vagy éppen az államszocializmustól örökölt politikai kultúra miatt nem valósítható meg.

Az alábbi írás első részében vázlatosan ismertetjük a kelet-európai „új demokráciák" konfliktusaira vonatkozó főbb elméleti megközelítéseket. A második részben az 1990 novemberében végzett országos kérdőíves reprezentatív mintájú vizsgálatunk adatai alapján megpróbálunk választ adni e megközelítések magyarországi érvényességére. Végül pedig néhány következtetést és újabb nyitott kérdést fogalmazunk meg.

A különböző elméletek és az állampolgári vélemények ütköztetésével az egyik fő célunk az volt, hogy teszteljük azokat a megközelítéseket, amelyek a poszkommunista politikák jellemzőit az államszocialista rendszerek társadalmi, gazdasági vagy kulturális örökségének meghatározó befolyásával ma-

gyarázzák, s általában determinisztikus szerepet tulajdonítanak a politikacsinálás „környezeti" tényezőinek. A tisztán „politológiai" megközelítésnek, amely pusztán a politikai intézmények és a politikai aktorok sajátosságaiból próbálja megérteni az új rendszerek politikai dilemmáit, szerintünk éppen az a hibája, hogy nem veszi figyelembe a politikacsinálás „környezeti" korlátait. Ugyanakkor azok a tisztán „szociologikus" megközelítések is vakvágányra visznek, amelyek eleve meghatározó szerepet tulajdonítanak a társadalmi, gazdasági környezetnek a politikai szereplők formálásában, attitűdjeik, céljaik s végeredményben cselekedeteik alakításában. Ez az írás végül is arra a következtetésre jut, hogy a kelet-európaiak egyszerre rendezői és szereplői a „nagy átalakításnak". A korábbi rendszerben kialakult politikai orientációikkal, attitűdjeikkel látnak hozzá környezetük átformálásához, ugyanakkor maguk is — politikai orientációikkal egyetemben — „tárgyai" a nagy átalakításnak. Az, hogy az új demokráciákban a politizálás milyen minőségű lesz, nagymértékben függ majd attól, milyen irányban változnak az állampolgárok politikai orientációi. Ezt pedig nem csupán a gazdasági és társadalmi változások sajátosságai határozzák meg, hanem a demokratikus keretek között zajló politika kvalitásai is.

I. KONCEPCIÓK A KAPITALIZÁLÓDÁS ÉS A DEMOKRÁCIA KONFLIKTUSAIRÓL

A megközelítések, amelyeket az alábbiakban ismertetünk, több szempontból is alapvetően eltérnek egymástól, egy dologban azonban közösek. Nevezetesen abban, hogy a kelet-európai politikai fejlemények alakításában döntő szerepet tulajdonítanak a gazdasági rendszerváltás és a demokratikus konszolidáció egymással nem feltétlenül harmonizáló követelményeinek s az ebből fakadó feszültségeknek. Ugyanakkor alapvetően különböznek egymástól e koncepciók abban, hogy szerzőik milyen tényezőknek tulajdonítják elsődlegesen a feszültségeket, s mit gondolnak a feszültségek és konfliktusok megoldhatóságáról.

A posztkommunista politikai rendszerek dilemmáira kidolgozott koncepciók rendszerezését megnehezíti, hogy nem mindegyikük áll össze koherens rendszerré, s inkább csak a bennük meghúzódó központi gondolati elem alapján sorolhatók egyik vagy másik irányzathoz, megközelítéshez. Mi annak alapján csoportosítottuk a koncepciókat, hogy elsődlegesen milyen — gazdasági, társadalmi, kulturális, vagy politikai — tényezőknek tulajdonítják a kelet-európai demokráciák stabilitására, konszolidálására leselkedő veszélyeket. A fenti osztályozásba csupán azt a megközelítést nem tudtuk besorolni, amely a legáltalánosabb szinten fogalmazza meg a posztkommunista rendszerek fő politikai dilemmáját. Az „általános inkompatibilitás" koncepciója szerint a posztkommunista politikák fő problémája az, hogy a piacgazdaságra való áttérés követelményei és a demokrácia játékszabályai kölcsönösen kizárják egymást (Elster 1990; Offe 1990). A gazdasági átalakulás nagy társadalmi költségekkel jár, s az átalakulás során a „vesztesek" oldalára kerülők — akiknek a száma feltehetően igen magas lesz — nem fogják.tűrni pozícióik romlását, s élni

fognak frissen kiterjesztett politikai jogaikkal. A koncepció szerint a „vesztesek" — feltéve, hogy racionálisan cselekszenek — vagy arra használják majd fel a demokrácia adta tiltakozási lehetőségeiket, hogy leblokkolják a gazdasági átalakítást, s ez végeredményben alááshatja a demokrácia gazdasági alapjait, vagy pedig arra használják fel a demokratikus játékszabályokat és intézményeket, hogy magukat a demokratikus intézményeket és játékszabályokat szüntessék meg, ahogy az például a weimari köztársaságban történt.

1. GAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSEK

A „tranzitológiai" szakirodalom egyik tipikus irányzatát alkotják azok a koncepciók, amelyek szerint a kelet-európai országoknak a demokráciába való átmenete előtt tornyosuló legnagyobb akadály nem politikai, hanem gazdasági. Az ide tartozó megközelítések közös sajátossága, hogy a gazdasági struktúráknak, illetve intézményeknek tulajdonítanak döntő szerepet a posztkommunista politikák minőségének formálásában. Többségük azokra az erősen determinisztikus elméletekre emlékeztet, melyek szerint a demokrácia csak a GDP egy bizonyos szintje felett stabilizálható. E koncepciók rejtett üzenete egyszerű: a kelet-európai országok — vagy legalább egynéhány — nem engedhetik meg maguknak a demokráciát. Ide sorolható az a megközelítés is, mely szerint főleg azoknak az országoknak csekély az esélye a demokrácia stabilizálására, melyeknek a gazdaságát a legnagyobb mértékben tette tönkre a többévtizedes államszocialista rendszer (pl. Románia, Ukrajna, Oroszország). Ide tartozik az a megközelítés is, mely szerint a demokrácia csak egy meghatározott társadalmi rendszerhez, a fejlett kapitalizmushoz köthető (Bartra 1986).

A gazdasági intézmények gyors átalakulását tekinti a problémák fő forrásának egy másik megközelítés is. E szerint az, amit a rendszerváltás elindulásakor leromboltak, nem egyszerűen egy politikai hatalmi forma volt, hanem egy központi újraelosztási modell, s napjaink kulcsproblémáját éppen az okozza, hogy a hatalomváltás során megsemmisítették a tervutasítások politikai központját anélkül, hogy létre tudták volna hozni helyette egy új szabályozási modell alapjait. A probléma lényege e megközelítés szerint az, hogy a volt államszocialista országok egy részében ma olyan sajátos „kentaur-rendszer" működik, melyben már megszűnt a hatalom diktáló-irányító ereje, de még nem alakultak ki a piaci önszabályozás mechanizmusai, vagyis egy tervutasítás nélküli nemzetgazdaság keretében a tervek utasításra várnak, amit azonban senki sem akar kiadni (Campeanu 1991). Ez az állapot pedig a gazdaság szétzilálódásához, sztrájkokhoz, éleződő konfliktusokhoz vezet, melyek kezelése mind kevésbé lehetséges a demokrácia eszközeivel és intézményeivel, s így folyamatosan növekszik az antidemokratikus erők hatalomra kerülésének a veszélye.

2. A TÁRSADALMI SZERKEZETBŐL INDÍTÓ MEGKÖZELÍTÉSEK

A társadalmi struktúrából kiinduló koncepciók megegyeznek abban, hogy a demokráciát fenyegető veszélyeket a társadalmi struktúra sajátosságaiból vezetik le. Az ide tartozó megközelítések egy része abban látja a veszélyt, hogy a kelet-európai társadalmak — összehasonlítva pl. a nyugat-európai, vagy latin-amerikai társadalmakkal — túlságosan homogének, a társadalmi különbségek kifejletlenek. Ebből, legalábbis elméletileg, az következik, hogy igen sokan lesznek a piacgazdaságra való áttérés vesztesei. Az egyik koncepció szerint az emberek többsége túlélési stratégiáiban az államtól függ, s várhatóan mindent meg fog tenni azért, hogy megakadályozza az állam újraelosztó szerepének csökkentését, s minden erejével ellenáll majd a piac kiterjesztésének (Ost 1990). A probléma persze nem csupán az, hogy a társadalmi struktúra sajátosságai miatt túl sok a potenciális vesztes, hanem az is, hogy hiányzik az az erős réteg, mely a gazdasági rendszerváltás nyertese lesz (lenne). Magyarán, a posztkommunista társadalmakban éppen az a réteg hiányzik (a burzsoázia, a vállalkozók stb.), mely — ezen koncepciók szerint — az egyetlen támasza lehet a demokrácia konszolidálásának s előmozdítója a gazdaság átalakításának. A vesztesek viszont mindebben ellenérdekeltek (Schoepflin 1991; Staniszkis 1990).

A társadalmi struktúrából indító elemzéseknek árnyaltabb változata az, mely a fenti megközelítéssel ellentétben éppen abból indul ki, hogy a kelet-európai társadalmak távolról sem homogének, s az államszocializmus utolsó egy-két évtizedében jelentős differenciálódás zajlott le ezekben a társadalmakban. A differenciálódás részben a hivatalos munkamegosztási hierarchiában elfoglalt pozíciók különbözőségeiből fakad, de legalább ekkora mértékben kötődik a piaci elemek térnyeréséhez a késő-államszocialista rendszerekben. Az egyes kelet-európai országok abban jelentősen különböznek ugyan, hogy milyen mértékű differenciálódás zajlott le a bürokratikus és a piaci struktúrák mentén, abban azonban hasonlítanak, hogy igen nagy társadalmi különbségek alakultak ki. Azaz a gazdasági rendszerváltás kezdetekor már jelentősek a különbségek az egyes társadalmi csoportok között: szembeötlően eltérő mértékű és minőségű — kulturális, gazdasági, politikai — erőforrással rendelkeznek ahhoz, hogy a piaci átalakulás után is megtartsák, vagy akár javítsák társadalmi pozíciójukat. Mindebből az következik, hogy nem várható a demokráciához, illetve a piacgazdaságra való áttéréshez homogén viszonyulás, mivel ezt mindenekelőtt a régi rendszerben megszerzett pozíciók, illetve erőforrások nagymértékben differenciálják (Kolosi et al. 1990; Kitschelt 1991).

Ebbe a csoportba sorolhatók azok a megközelítések is, melyek szerint a politikai feszültségek nem közvetlenül a társadalmi struktúra sajátosságaiból következnek, hanem abból, hogy nem alakult ki megfelelés társadalmi és politikai tagolódás között. Ide tartozik az a koncepció, amely azt hangsúlyozza, hogy a kelet-európai depolitizált társadalmaknak viszonylag rövid idő állt rendelkezésre a pártosodáshoz, a pártcsírák túl korán intézményesültek, anélkül, hogy e folyamatot társadalmi mozgalmak kísérték volna. Az így létrejött elitpártok viszont nem képesek kifejezni a társadalom számottevő és fajsúlyos

rétegeinek igényeit és érdekeit, aminek megnyilvánulása az emberek elfordulása a politikától, a nem-szavazás és az ellenszenv (Simon 1990*a*).

A társadalmi és a a politikai tagolódás közötti diszkrepancia szerepét hangsúlyozza az a megközelítés is, mely szerint a társadalomban — a társadalmi struktúra sajátosságai miatt — erős az állam szociális szerepvállalása iránti igény, ugyanakkor a politikai szerkezeten belül egyetlen párt sem vállalja következetesen az ezzel kapcsolatos álláspontok képviseletét. Ilyen társadalmi programot egy modern szociáldemokrata párt tudna képviselni (Bruszt 1989), vagy egy erős balközéppárt (Kolosi et al. 1990), ám jelenleg mindkettő hiányzik nemcsak a magyar, de a kelet-európai politikai palettáról is.

3. KULTURÁLIS MEGKÖZELÍTÉSEK

E koncepciók közös vonása, hogy a demokráciához és a piacgazdasághoz vezető út sikerességét vagy sikertelenségét a demokratikus politikai kultúra meglétével vagy hiányosságaival magyarázzák és az új rendszerekre leselkedő veszélyeket elsődlegesen átörökített vagy tanult kulturális mintáknak tulajdonítják. Mivel a politikai szocializációs gyökerek mélyek, lenyúlnak a családi interakciós kapcsolatokig, történelmileg pedig tartósak, hatásuk túléli a változó politikai rendszereket, ezért az állampolgárok politikai kultúrája, toleranciája, kompromisszumkészsége, konfliktuskezelő képessége döntően meghatározza az átmenet sorsát, megkönnyítheti, megnehezítheti vagy megakadályozhatja, hogy egy országban kiteljesedjék a demokrácia.

Vannak, akik úgy vélik, hogy Kelet-Európában a leninista—kommunista ideológiával átitatott rendszerek általános hatást gyakoroltak az emberek gondolkodására és viselkedésére. Azt hangsúlyozzák, hogy a régió egyes országaiban olyan kulturális prediszpozíciók és minták alakultak ki az államszocializmus 40 éve alatt — pl. a gazdasági egyenlőtlenségek igen alacsony szintű tolerálása —, melyek szembefordíthatják az állampolgárokat a gazdasági egyenlőtlenségeket teremtő kapitalizmussal és a kompromisszumot és toleranciát hirdető demokráciával. Mások mélyebbre hatolnak a történelemben, s azt állítják, hogy az emberek kapitalizmussal szembeni ellenállásának hátterében a korábbi prekapitalista társadalomból hozott egyenlőségeszményeik állnak, melyeket a több évtizedes államszocialista fejlődés a maga „kollektív szegénységével" és „tanult féltékenységével" csak tovább erősített, s mindez szorosan kapcsolódott a paternalista állammal szembeni „tanult kiszolgáltatottsághoz" (Völgyes 1991). Ugyancsak a politikai kultúra szerepét hangsúlyozzák azok a megközelítések, melyek szerint Kelet-Európán belül igen jelentős különbségek vannak az egyes alrégiók történelmileg átörökített politikai kultúrája között. Ilyen az a megközelítés, mely pl. a Habsburg és az ottomán birodalom valamikori határát tekinti a politikai kultúra szempontjából ma is döntő fontosságúnak, s ebből a feltételezésből vezeti le a demokrácia és a kapitalizálódás esélyeinek különbözőségét.

Ugyancsak a kulturális megközelítések közé sorolható az a koncepció, mely szerint a változások politikai intoleranciákat, frusztrációt okoznak, s innen

könnyen vezet az út az „új törzsiséghez", azaz az idegengyűlölethez, a fajgyűlölethez, vagy a nemzeti kisebbségek elleni erőszakos föllépéshez, amint azt Románia, Szerbia vagy Azerbajdzsán példája mutatja (Gáti 1990).

Vannak, akik úgy vélik, hogy az átmenet szempontjából nem az a fontos, hogy milyen egy ország állampolgárainak átlagolt politikai kultúrája, például intolerancia-szintje, hanem hogy ez hogyan oszlik meg a társadalomban. Különösen az elitcsoportok politikai kultúrájának minősége jut döntő szerephez az átmenet sikerében (Simon 1987).

4. POLITIKAI MEGKÖZELÍTÉSEK

Az ide tartozó megközelítések közös sajátja, hogy az átmenet középpontjába a politikai tényezőket helyezik, mondván, hogy alapvetően ezektől függ a demokráciába való átmenetnek és a demokrácia konszolidálásának sikeressége. E koncepciók nem állnak feltétlenül konfliktusban a fentebb vázolt gazdasági, társadalmi és kulturális megközelítésekkel, „csupán" nem fogadják el a társadalmi, gazdasági, vagy kulturális tényezők mindent eleve meghatározó szerepét, s a politikának önálló szerepet tulajdonítanak a gazdasági-politikai rendszerváltást kísérő feszültségek kezelésében.

A gazdasági rendszerváltással együtt járó társadalmi problémák ebben a megközelítésben nem automatikusan fordulnak politikai krízisbe, s az átalakulás veszteseinek nagy aránya nem feltétlenül jár együtt a politikai stabilitás drasztikus csökkenésével (Przeworski 1991). A piacgazdaságra való áttérés szükségszerű feszültségei ezek szerint csak akkor fordulnak át politikai feszültségekbe, ha magának a politikának a minősége támaszt problémákat. A gazdasági rendszerváltás vesztesei nem feltétlenül fordulnak az új rendszer ellen, s a politikai feszültségek szintje közvetlenül attól függ, milyen az adott országban a politika intézményesültsége és minősége, milyen a viszony a politikai eliteken belül, illetve a politikai elitek és az egyes társadalmi csoportok között. A politikai faktornak a demokratikus átmenetben betöltött kiemelkedő szerepéről szól egy másfajta megközelítésben az a koncepció is, mely egyes vezető politikusok karizmatikus szerepét hangsúlyozza. Ezek szerint a karizmatikus vezető képes áthidalni a gazdasági feszültségek okozta frusztrációt, s képes rávenni a változások veszteseit a változások tolerálására (Catterberg 1991). Végül ide tartozik az a megközelítés is, mely az átmenet sikeressége szempontjából elsődlegesen a külpolitikai vagy geopolitikai relációk fontosságát hangsúlyozza (Whitehead 1991).

II. AZ ÁLLAMPOLGÁROK VÉLEMÉNYEI A DEMOKRÁCIÁRÓL ÉS A KAPITALIZMUSRÓL

A fentebb vázolt koncepciók egy sor olyan kérdést vetnek fel, melyek részlegesen vagy teljes mértékben ellenőrizhetők empirikus felméréssel. A strukturalista koncepciók azt az alapvető szociológiai kérdést vetik fel, hogyan kapcsolódik egymáshoz társadalmi, gazdasági pozíció és politikai orientáció. Bebizonyítható-e empirikus adatok alapján, hogy a demokráciához és a kapitalizmushoz való viszonyulásban a társadalmi-gazdasági pozíció a fő meghatározó tényező? Igazolható-e az a feltételezés, mely szerint a gazdasági rendszerváltás potenciális nyerteseinek és veszteseinek alapvetően különböznek a politikai attitűdjei vagy a kapitalizmusról kialakított ítéletei? Mennyiben mutathatók ki olyan kulturális prediszpozíciók a magyar társadalomban — pl. a gazdasági egyenlőtlenségek feltétlen és egyöntetű elutasítása —, melyek bármilyen politikai rendszer számára megnehezítenék a piaci viszonyok gyors térnyerését szolgáló erőfeszítéseket?

Általánosságban is feltehető a kérdés: mi a kapcsolat egyfelől a strukturális pozíció, másfelől a politikai és gazdasági változásokkal kapcsolatos attitűdök között. Ha ez az összefüggés nem közvetlen, akkor milyen szerepet játszik az állampolgároknak a politikai intézményekhez, vezetőkhöz való viszonya az új rendszer elfogadásában. Milyen összefüggés mutatható ki társadalmi pozíció és pártválasztás között?

Az itt következő elemzések első kísérletet jelentenek a fentebbi kérdések empirikus vizsgálati eredményekre alapozott részleges megválaszolására Magyarország példáján. 1990 novemberében és 1991 decemberében országos kérdőíves reprezentatív vizsgálat keretében 1400—1400 főt kérdeztünk meg arról, hogyan vélekednek a „nagy átalakulás" két fő területéről: a demokráciáról és a piacgazdaságról, milyen elvárásaik és milyen fenntartásaik vannak vele szemben. Az írás terjedelmi korlátai miatt hat kérdéskör szerint csoportosítottuk elemzéseinket:

1. A demokráciával és a kapitalizmussal való elégedettség mutatói
2. Demokrácia-értelmezések
3. A politikai attitűdök homogenitása
4. A társadalmi egyenlőtlenségek értékelése
5. Az új rendszer megítélésének alapelemei
6. Osztályhelyzet és pártpreferencia kapcsolata

1. A DEMOKRÁCIÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG ÉS ELÉGEDETLENSÉG MUTATÓI

A hazai adatok elemzésekor először is azt találtuk, hogy a magyarok döntő többsége (85—90%) elfogadja a demokrácia intézményeit és játékszabályait. 1991-ben azzal az állítással, hogy „szükségünk van parlamentre", a megkérdezettek 88%-a, azzal, hogy „a kormányzat és a vezetők kiválasztásának legjobb rendszerét a szabad választások jelentik", a válaszolók 90%-a, és azzal, hogy

a „demokráciához szükség van a pártokra", 91%-uk értett egyet. A demokrácia intézményeit az állampolgárok igen nagy százaléka elfogadja, ez viszont azt is jelenti, hogy amikor bírálják a parlamentet vagy elégedetlenek a pártokkal, akkor nem a demokrácia intézményeinek szükségességét kérdőjelezik meg, hanem hatékonyságukkal, teljesítményükkel elégedetlenek. E bizalmatlanság egyik megnyilvánulása, hogy 1991-ben a polgároknak csak 9%-a bízott „teljes mértékben" abban, hogy „a jelenlegi kormányzat jó irányba vezeti az országot", 22%-a „nagymértékben", viszont 56%-a „kismértékben" és 18%-a pedig „egyáltalán nem".

A demokratikus intézményektől való elfordulást, az új intézményekkel szemben megnyilvánuló bizalmatlanságot csak igen csekély mértékben magyarázhatjuk az új rendszerrel kapcsolatos „felfokozott várakozásokkal", illetve a túlzott elvárásokból eredő gyors csalódással. A nem sokkal a parlamenti választások előtt — 1990 februárjában — végzett országos reprezentatív kérdőíves vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy a legtöbb magyar óvatos optimizmussal nézett a rendszerváltás elébe (Bruszt—Simon 1991*a*). Bár választási propagandájukban a pártok elsősorban a gazdasági problémák miatt kárhoztatták a régi rendszert, s az emberek is egy gazdaságilag jobb élet reményében mentek el szavazni, mégis mindössze 30%-uk nyilatkozott úgy, hogy az új rendszerben javulni fog az életszínvonala. A mértéktartó derülátást az is mutatja, hogy a polgárok egynegyed része már akkor is életszínvonalának további romlására számított. Nem beszélhetünk tehát túlfűtött várakozásokról, s aligha vezethetjük vissza a demokratikus intézményekbe vetett bizalom csökkenését a túlzó várakozásokban való csalódásra. A már fél évvel az első szabad választások után végzett vizsgálatunk tanúsága szerint a válaszadók 43%-a azt mondta, hogy nem teljesültek a rendszerváltással kapcsolatos elvárásai. A tanulmányunk első részében ismertetett tranzitológiai szakirodalom alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a kiábrándulási folyamat a régió más országaiban is lezajlott, néhány helyen még gyorsabban és tömegesebb méretekben, mint nálunk.

Amikor a megkérdezettekkel egy 1-től 10-ig terjedő skálán osztályoztattuk az utolsó szocialista kormányt (Németh Miklósét) és a rendszerváltozás után megalakult kormányt (Antall Józsefét) a teljesítményük szerint, akkor azt tapasztaltuk, hogy a Németh-kormány sokkal jobb minősítést kapott (1990-ben 4,8 és 1991-ben 5,2 volt az átlag), mint az Antall-kormány (3,8 és 3,8). Kilenc kelet-európai országban végzett vizsgálatunk alapján állíthatjuk, hogy egyedül Magyarországon értékelték többre az emberek a szabad választások előtti kormány teljesítményét, mint a választások után megalakultét (Bruszt—Simon 1992). Ehhez tegyük még hozzá, hogy az utolsó szocialista kormány miniszterelnöke és külügyminisztere ma is sokkal előkelőbb helyet foglalnak el a politikusok népszerűségi listáján, mint a jelenlegi kormány vezetői.

Elhamarkodott dolog lenne pusztán a jelenlegi kormányzatot hibáztatnunk az iránta megnyilvánuló nagyfokú bizalmatlanság miatt. Korábbi vizsgálataink tanulsága alapján úgy véljük, hogy a bizalom szintjének csökkenését nemcsak az új kormány tevékenysége okozza, hanem sokkal összetettebb folyamatról van szó. Ha adatainkat összehasonlítjuk a nyolcvanas években végzett kuta-

tásaink adataival, azt látjuk, hogy a bizalmi mutatók 1985-ben voltak a legmagasabbak, az évtized talán legrosszabb kormányában még az emberek több mint 80 százaléka bízott. A Németh Miklós vezette MSZMP kormányban 1989 elején már csak az emberek fele bízott, a többpárti választások győzteseiből alakult koalíciós kormány bizalmi mutatói pedig még ennél is alacsonyabbak lettek.

Napjainkban az emberek őszintébben nyilatkoznak, bátrabban bírálnak, mint a nyolcvanas évek közepén, s ez a tény szerepet játszik az itt vázolt trend kialakulásában. Másrészt adataink elemzése alapján kézenfekvő egy másik magyarázat is, mely közvetlenül összefüggésbe hozza a gazdasági helyzet romlását a mindenkori kormányzatba vetett bizalom csökkenésével. A kormány iránti bizalom alacsony szintje szoros összefüggést mutat egyfelől az állampolgárok saját gazdasági helyzetének megítélésével, másfelől az ország gazdasági helyzetének értékelésével. Márpedig ma mindkettő megítélése sokkal rosszabb, mint bármikor az elmúlt évtizedben.

Mit is vártak a magyarok az új politikai és gazdasági rendszertől ebben a tekintetben? Kimutatható-e az összefüggés a gazdasági helyzet negatív megítélése és az új rendszer megítélése között is, vagy az új rendszer megítélése mentes az állampolgárok növekvő pesszimizmusától? Az alábbiakban az 1990-es vizsgálatunk alapján először két táblázatot ismertetünk, melyek azt mutatják, hogy mit is vártak az emberek a demokráciától és a kapitalizmustól. A válaszokat az egyének szubjektív osztálybesorolása alapján közöljük, százalékos megoszlásban.

1. táblázat

„A demokráciában Magyarország problémái megoldásának lehetőségei jobbak, ugyanolyanok, rosszabbak?"

	Szubjektív osztálybesorolás			
	Felső középoszt.	Alsó közép.	Munkás-osztály	Összes átlaga
jobb	67	43	29	37
ugyanolyan	25	40	43	40
rosszabb	8	17	28	23
Összesen (N=1252)	100	100	100	100

2. táblázat

„A szabad kezdeményezésen alapuló kapitalista gazdaság lehetővé teszi számunkra, hogy megoldjuk az ország problémáit?"

	Szubjektív osztályok			Összes átlaga
	Felső középoszt.	Alsó közép.	Munkás-osztály	
egyetért	84	81	76	78
nem ért egyet	16	19	24	22
Összesen (N=931)	100	100	100	100

A két táblázatból kitűnik, hogy az emberek kapitalizmussal kapcsolatos pozitív elvárásai sokkal erősebbek, mint a demokráciára vonatkozóak. E kérdéskör elemzésére a későbbiekben még visszatérünk, most csak azt emeljük ki, hogy a demokráciához fűződő várakozásokban jelentős eltéréseket találhatunk aszerint, hogy a válaszadó milyen társadalmi osztályhoz sorolja önmagát, ezzel szemben nem találunk ilyen összefüggést a kapitalizmussal kapcsolatos várakozások esetében. Mi lehet ennek az oka? Azt a feltevést elvethetjük, hogy a kapitalizmushoz fűződő pozitív várakozások mögött esetleg az áll, hogy az emberek többsége azt gondolná, önmaga, illetve családja rövid időn belül a nyertesek oldalára kerül a gazdasági rendszerváltás során. Mint majd később látni fogjuk, a kérdezettek nagyobb része igencsak kételkedik ebben, s igen jelentős részük már az új rendszer első hónapjaiban is éppen attól félt, hogy a vesztesek oldalára kerül majd. Sokkal inkább mondhatjuk azt, hogy az állampolgárok a kapitalizmust úgy „általában" elfogadják, „konkrétan" azonban már nagyon sok fenntartásuk van vele szemben. Tömören úgy fogalmazhatunk, hogy „kapitalizmus általában igen, konkrétan nem".

Elemzéseink szerint a kapitalizmushoz fűződő általános pozitív várakozások hátterében elsősorban az áll, hogy az emberek nem látnak alternatívát, más választási lehetőséget a piacgazdaságon kívül. Amikor 1989-ben, a rendszerváltás évében elemeztük a szocialista rendszerrel kapcsolatos attitűdöket, azt találtuk, hogy az emberek társadalmi osztályoktól függetlenül utasították el az államszocializmust, azaz a régi rendszer megszűnt alternatíva lenni a társadalom túlnyomó többsége számára. Még az 1985-ben végzett országos kérdőíves vizsgálatunk azt mutatta, hogy akkor az állampolgárok viszonylag nagy hányada fogadta el a Kádár-rendszert, annak ellenére, hogy a rendszer teljesítményével már akkor is igen nagy hányaduk elégedetlen volt. A szocializmus elfogadásában jelentős szerepet játszott, hogy a fennállóval szemben nem láttak semmilyen reális, pozitív alternatívát az emberek. (Bruszt — Simon 1990*a*.) Úgy véljük, most ugyanezt a jelenséget érhetjük tetten a kapitalizmus elfogadása esetén is.

A „nincs alternatíva" (NA) hipotézis érvényességét igazolják a kapitalizmus és szocializmus összehasonlításáról feltett kérdéseinkre (vö. Linz 1988) adott válaszok is. Tizenhat szót tettünk a megkérdezettek elé, s kértük őket, jelöljék meg, melyek jellemzik leginkább a kapitalizmust és melyek a szocializmust (ugyanazt a kifejezést mindkét rendszerrel is azonosíthatták). A kapitalizmussal a leggyakrabban a következő szavakat társították (gyakorisági sorrendben): nyereség, vagyon, hatékonyság, sztrájk és szabadság, a legritkábban pedig: hiány, igazságosság és elnyomás. A szocializmust leggyakrabban az alábbi szavakkal jellemezték: hiány, korrupció, hatalom, önzés, egyelőtlenség, tervezés, a legritkábban pedig a vagyon, a hatékonyság és a technikai haladás fogalmat kapcsolták hozzá (Bruszt — Simon 1992).

2. DEMOKRÁCIA-ÉRTELMEZÉSEK

Egy lépéssel közelebb jutunk az új rendszerhez való viszony megértéséhez, ha a kapitalizmus és a szocializmus általános megítélésén túl azt is megvizsgáljuk, hogy mit értenek az emberek a demokrácia fogalmán, s a különböző demokrácia-értelmezések hogyan kapcsolódnak az állampolgárok társadalmi helyzetéhez. Felsoroltunk néhány állítást, s megkérdeztük a válaszolóktól, milyen mértékben tartják a felsorolt elemeket a demokrácia jellemzőinek. A kérdés a következőképpen hangzott: „Az emberek sokféle értelmezést kapcsolnak a demokráciához, például az ezen a kártyán szereplőket. Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára a demokráciának mennyi köze van ezekhez: (1) sok, (2) valamennyi, (3) nem sok, (4) semennyi." A kapott válaszokat faktoranalízissel elemezve a következő három dimenziót tudtuk elkülöníteni:

3. táblázat

	Szociális demokrácia	Politikai demokrácia	Individuális jogok
1. Több állás és munkahely	**.803**	.072	..052
2. A gazdasági feltételek javulása	**.738**	.212	..062
3. A bankok állami ellenőrzése	**.688**	.117	..045
4. Társadalmi egyenlőség	**.543**	.413	..056
5. Kevesebb korrupció	.425	**.464**	..099
6. Politikai szabadságjogok	.045	**.688**	..251
7. Törvény előtti egyenlőség	.178	**.632**	..211
8. A döntések decentralizálása	.090	**.601**	..073
9. Többpártrendszer	.239	**.482**	..433
10. A nők jogainak biztosítása	.236	.062	..739
11. Erkölcsi és szexuális szabadság	.070	.148	..701

(Rotált faktormátrix: a főbb összetevők elemzése és varimax rotáció 985 megfigyelés alapján. A három faktor együttesen a teljes variancia 51%-át magyarázza.)

Több kísérlet alapján is ugyanezt a három faktort tudtuk elkülöníteni. Az első a demokrácia szociális, materiális értelmezése, mely szorosan kapcsolódik az emberek anyagi helyzetéhez (több munkahely, jobb gazdasági feltételek, a bankok ellenőrzése, a társadalmi egyenlőség és a kevesebb korrupció) — ez az a faktor, melyet tankönyveink „tartalmi" demokráciának neveztek. Ezektől elkülönül a második értelmezési csoport, mely inkább politikai jelentést tulajdonít a demokráciának (politikai szabadságjogok, törvény előtti egyenlőség, a döntések decentralizálása, többpártrendszer) — ez az a faktor, melyet tankönyveink „formális" demokráciaként minősítettek. Végül a harmadik faktor az egyéni állampolgári jogokat tartalmazza (a nők jogai, erkölcsi és szexuális szabadság).

Magyarországon a legtöbben a politikai, a „formális"— értelmezésével azonosították a demokráciát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többségnek homogén lenne a demokráciáról alkotott felfogása. Az emberek fele teljes mértékben a demokrácia részének tartja annak materiális-szociális elemeit.

Azaz a társadalmi egyenlőség, a munkahelyek biztonsága és a gazdasági helyzet javulása ugyanúgy része a demokráciáról vallott felfogásuknak, mint a többpártrendszer, vagy a törvény előtti egyenlőség. Ebben a tekintetben a magyarok Kelet-Európában összehasonlító elemzéseink szerint közbülső helyet foglalnak el, a demokrácia materiális-szociális értelmezése mellett jóval inkább elkötelezett bolgárok és románok, valamint a „formális" demokráciáért inkább lelkesedő csehszlovákok között, akiknek a többségét hűvösen hagyja a demokrácia materiális-szociális értelmezése. Így pl. míg a magyarok 48 százaléka tartja a teljes foglalkoztatottságot a demokrácia szerves részének, addig Bulgáriában 65, Romániában 67, Csehszlovákiában viszont csupán 20 százalék gondolkodik ugyanígy. A gazdasági helyzet javulása a bolgárok 82 százaléka szerint alkotja a demokrácia részét, ugyanezt már „csupán" 56 százalék gondolja Magyarországon és 37 százalék Csehszlovákiában. Míg a nagyobb társadalmi egyenlőség a csehszlovákok 26 százaléka szerint része a demokráciának, a magyaroknak már az 50 százaléka tartja ezt, a bolgároknak pedig az 59 százaléka (Bruszt—Simon 1992).

A fentiek alapján úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarok demokrácia-értelmezésében összehasonlító viszonylatban is igen előkelő helyet foglalnak el a demokrácia materiális vagy „szubsztanciális" felfogásához kapcsolódó elemek. Valószínűsíthető, hogy az új rendszerhez való viszony alakulásában szerepet játszik a demokrácia értelmezésének sajátossága. Ezt erősíti meg a következő elemzésünk is. Itt azt vizsgáltuk, hogyan függ össze a demokrácia értelmezése egyfelől az új rendszerhez való viszony különböző elemeivel, másfelől a társadalmi státusz különböző mutatóival. Az alábbi táblában azokat az asszociációkat tüntettük fel, melyek statisztikailag jelentősebb összefüggést mutattak ki a demokrácia értelmezésének faktoraival.

4. táblázat

	Szocális demokrácia	Politikai demokrácia	Individuális jogok
1. Az állam gondoskodjon az egészségügyi ellátásról	.30	-.13	-.09
2. A szülők szubjektív osztályhelyzete	.30	.08	..00
3. Ne legyenek nagy jövedelmi különbségek	.29	.17	-.15
4. A kormánynak meg kell védenie az embereket	.27	.00	..00
5. A válaszadó szubjektív osztályhelyzete	.25	.10	..09
6. A válaszadó iskolai végzettsége	.21	.14	..00
7. Életkor	.19	.00	..04
8. Az ellenzékre szavazna	.19	.00	..13
9. A demokráciával való elégedettség	-.16	.00	..13
10. Elveszítheti az állását	-.14	.04	..03
11. A valláshoz való viszony	.08	-.04	..00

(Goodman-Kruskal gamma értékek: a háromféle demokrácia-értelmezés kapcsolata az állampolgárok politikai, gazdasági és kulturális attitűdjeivel, valamint egyes társadalmi és demográfiai mutatókkal — faktorpont osztályok alapján.)

A táblázatból jól látható, hogy a demokrácia szociális-gazdasági értelmezése viszonylag szorosan összefügg az állam erős szociális szerepvállalása iránti igénnyel (az állam gondoskodjon az egészségügyi ellátásról), illetve a gazdasági-szociális életbe való erős állami beavatkozás igenlésével (az államnak többet kell tennie, hogy megvédje az embereket a gazdasági nehézségektől). Ugyancsak viszonylag szoros összefüggés mutatható ki a tábla alapján a demokrácia „szubsztanciális" értlemezése és a jövedelemkülönbségek tolerálásának alacsony szintje között. Úgy véljük, hogy itt a piacgazdaságra való áttéréssel kapcsolatos védekező attitűdök viszonylag igen koherens rendszerére bukkantunk. Mint majd a későbbiekben látni fogjuk, ezt a feltevésünket támasztja alá az is, hogy a demokrácia materiális értelmezése szoros asszociációt produkál a kapitalizmussal szembeni averzió faktorával is. Statisztikailag szignifikáns összefüggést találunk a demokrácia jelenlegi állásával szembeni elégedetlenség és a demokrácia materiális-szubsztanciális értelmezése között, ez az összefüggés azonban nem túl erős. Ezzel szemben inkább felismerhető az, hogy a demokrácia „tartalmi" értelmezése a kapitalizmushoz való viszony szempontjából jelentős.

Ezen a ponton közel jutottunk azokhoz a koncepciókhoz, melyek azt feltételezik, hogy a demokrácia stabilizálását, illetve a gazdaság átalakítását a kelet-európai társadalmakban a gazdasági rendszerváltással szembeni — feltételezetten homogén — negatív attitűdök veszélyeztetik. Mint azt az előző pontban már láttuk, ezeknek a koncepcióknak az érvényességét mindenképpen gyöngíti a kapitalizmus általános elfogadottsága, s a kapitalizmushoz való viszonyt illetően felismerhető a társadalomban egy meglehetősen homogén „negatív konszenzus" — azaz az emberek többsége nem lát alternatívát a magántulajdonon alapuló piacgazdasággal szemben. Mindez természetesen nem zárja ki az új rendszerrel, vagy egyes konkrét elemeivel szembeni negatív attitűdök meglétét, illetve e negatív attitűdök összekapcsolódását és időbeni kumulálódását. Még azt sem zárhatjuk ki — de idősorok hiányában nem is bizonyíthatjuk —, hogy ezek a negatív attitűdök hosszabb távon alááshatják a kapitalizmus „hegemóniáját". Itt csupán azt tudjuk ellenőrizni, mennyire tartható az írásunk első részében vázolt strukturalista megközelítéseknek ez az állítása, mely szerint az új rendszerrel szembeni negatív attitűdök homogén módon jellemzik a kelet-európai társadalmakat, vagy legalábbis egy adott társadalmi osztály tagjait.

3. MENNYIRE HOMOGÉNEK A DEMOKRÁCIÁVAL ÉS A KAPITALIZMUSSAL KAPCSOLATOS ATITŰDÖK?

Az előző táblázatból azt is láthatjuk, hogy igen szoros az összefüggés a demokrácia materiális-szubsztanciális értelmezése és a kérdezettek önbesorolása alapján kijelölt, szubjektív osztályhovatartozása között. Azok, akik a munkásosztállyal azonosították magukat, s még inkább azok, akik azt mondták, hogy szüleik is a munkásosztályhoz tartoztak, jóval nagyobb valószínűséggel vélasz-

tották a demokrácia ezen felfogását. Egyéb elemzéseink is azt mutatták ki, hogy az önbesorolás erős asszociációkat produkál az új rendszerhez való viszony egy sor más elemével is. A társadalmi pozíció indikátorai közül a szubjektív osztálybesorolás produkálja a legjobb korrelációkat a politikai orientációk különböző elemeivel. A szubjetkív osztályhelyzet „mérésére" egy négyes osztálykategória-rendszert helyeztünk a megkérdezettek elé azzal, hogy válasszanak, melyik osztályba sorolják magukat: a felsőosztályba, a felsőközép-, az alsóközép- vagy a munkásosztályba. Bár ez, az amerikai felmérésekből átvett szubjektív osztályhelyzet kategória első látásra igen szerénynek tűnik, hangsúlyozni szeretnénk, hogy szociológiai értelemben sokkal jobban működik, mint bármilyen számítógépen kreált „objektív" osztálybesorolási rendszer.

A munkásosztállyal elsősorban azok azonosultak, akik a jövedelmi skálán magukat az átlag alá helyezték el, a fizikai dolgozók 80 %-a, a nem-fizikai dolgozóknak pedig 25 %-a. Viszonylag erős még a szubjektív osztálybesorolás és az iskolai végzettség összefüggése, bár nem annyira erős, mint a foglalkozás és az önbesorolás között.

Visszatérve az új rendszerhez való viszony és társadalmi pozíció összefüggéséhez: elemzéseink nem igazolják azokat a koncepciókat, melyek szerint egy általános és homogén „antikapitalista" attitűd létezne, s még csak azt sem mondhatjuk adataink alapján, hogy egy adott osztályon belül homogének lennének az új rendszerrel kapcsolatos negatív attitűdök. Kétségtelenül van összefüggés a szubjektív osztálybesorolás, valamint a kapitalista piacgazdasággal és a demokráciával szembeni attitűdök között, ám ez a kapcsolat egyrészt csak részleges, tehát nem terjed ki az új rendszerrel szembeni negatív attitűdök összességére, másrészt nem beszélhetünk magán az osztályon belül sem homogén viszonyulásról az új rendszerhez. Egy sor negatív attitűd esetében legalább akkora különbséget találtunk az adott osztályokon belül, mint az egyes osztályok között.

Fenti megállapításainkkal szemben természetesen jogos lehet a kétely, hogy nem annyira az ismertetett koncepciók a problematikusak, hanem inkább a mi mérési eszközeink. A piacgazdaságra való áttérés homogén elutasításáról szóló koncepció valóban nem igazolható ugyan, de a fenti elemzések nem feltétlenül cáfolják a differenciáltabb társadalmi struktúra-képből kiinduló koncepciókat. Elemzésünkkel szemben joggal felhozható: az empirikus felmérés differenciálatlan indikátorai nem képesek lefedni a társadalom tényleges differenciálódását, s ezért nem sikerült szorosabb kapcsolatot találni az új rendszerhez való viszony és a társadalmi pozíció között. Mint arra már utaltunk, a társadalmi struktúra felől közelítő koncepciók egy csoportja abból indul ki, hogy az előző rendszer utolsó két évtizedében fontos különbségek alakultak ki az emberek között, részben a munkamegosztás hivatalos hierarchiájában elfoglalt pozíció különbsége alapján, részben pedig a hierarchikus struktúrák árnyékában kialakuló piaci szektorokban elért pozíció alapján (Szelényi 1988). Ebből az következik, hogy jelentős eltérésnek kell lennie azokban a képességekben és erőforrásokban, amelyeket a különböző társadalmi csoportok mozgósítani tudnak annak érdekében, hogy megtalálják helyüket az új gazdasági rendszerben.

Bár empirikusan — idősorok hiányában — ma még csak részlegesen tudjuk bizonyítani állításunkat, de elméleti okokból sem tudjuk elfogadni azokat a koncepciókat, melyek egy az egyben megfelelést várnak társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció és politikai attitűdök között. Úgy gondoljuk, hogy még a jóval bonyolultabb struktúraelemzés sem juthat más eredményre, mivel az előző rendszerben megszerzett pozíciók csupán potenciális kiindulópontjait jelenthetik az új rendszerben elfoglalható pozícióknak, de ma még éppen csak elkezdődtek azok a társadalmi és politikai csatározások, amelyek során ténylegesen is eldől, milyen korábban felhalmozott erőforrások hasznosíthatók az új rendszerben, s milyen mértékben. Arra a kérdésre tehát, hogy elsődlegesen kik lesznek a gazdasági rendszerváltozás nyertesei és kik a vesztesei, a bürokratikus hierarchiában, illetve a piaci szektorban jelenleg elfoglalt pozíció vizsgálata alapján csak részleges és elméleti választ adhatunk. Ma még nem tudjuk, milyen lesz a különböző gazdaságpolitikák, privatizációs stratégiák hatása, s a gazdaság és szociálpolitika változó prioritásai végül is mely társadalmi csoportok számára teszik inkább lehetővé, hogy a korábbi rendszerben felhalmozott erőforrásaikat hasznosíthassák vagy konvertálhassák (Stark 1991). Egyelőre az új kormányok szakértőinek vannak csak „tiszta" elképzeléseik arról, hogy milyen lesz a „szép új világ", kik lesznek benne a nyertesek, s kik a vesztesek oldalán. A gyakorlatban most folynak a pozícióharcok a különböző társadalmi és politikai csoportok között, a politika különböző szervezett erői között, s ezek kimenetele még bizonytalan.

Ebből a bizonytalanságból, melyet a „nagy átalakítás" alapvető sajátosságának tartunk, az is következik, hogy még a szokásosnál is közvetlenebb viszonyt feltételezzünk társadalmi pozíció és politikai attitűdök között. Az emberek attitűdjeinek változását nem is az befolyásolja elsődlegesen, hogy milyen pozíciót és milyen erőforrásokat hoztak magukkal a régi rendszerből, még csak nem is az, hogy a szociológus-megfigyelő szerint elvileg mire juthatnak az új rendszerben. Feltehető, hogy az átmenet idején, legalábbis az új rendszer konszolidálásáig a fentieknél fontosabb szerepet játszik majd az emberek szubjektív helyzetmegítélése a politikához és általában a rendszerhez való viszonyuk alakításában. A politikához való viszonyt az objektív pozíciónál jóval nagyobbb mértékben befolyásolja az, hogy az emberek mennyire bíznak abban, hogy az új rendszerben meg tudják találni a helyüket, akár a korábbi rendszerben felhalmozott erőforrásaik alapján (Kitschelt 1991), akár a kollektív politikai szereplők, például a szakszervezet, a pártok vagy a kormány kedvező akciói révén (Przeworski 1991), akár a társadalmi kapcsolatok meglévő hálói révén.

Összefoglalva a fentieket, az alábbi következtetésre jutottunk. Az, hogy az aktorok szubjektíve hogyan értékelik önmaguk és az ország helyzetét, saját, már elért pozíciójukból következő lehetőségeiket, hogy milyen a pártok és a politikusok iránti bizalmuk, a politikai orientációk alakulása szempontjából fontosabb, mint az egyének objektív társadalmi helyzetének bármely módszertanilag kifinomult statisztikai mutatója.

Minthogy még nem rendelkezünk idősorokkal arról, hogyan változnak a politikai orientációk a gazdasági rendszerváltás idején, itt inkább csak illusztrálni, mint bizonyítani tudjuk a fentieket. Megvizsgáltuk például, hogy a ka-

pitalizmussal szembeni pozitív és negatív várakozásokból mennyit magyaráznak a társadalmi pozíció különböző objektív mutatói, illetve a saját társadalmi helyzet szubjektív mutatói, mint szubjektív osztályhelyzet, illetve szubjektív munkapiaci helyzet. Többféle MCA elemzéssel is ugyanarra az eredményre jutottunk: a kapitalizmussal szembeni negatív várakozások legszorosabban a szubjektív munkapiaci helyzettel asszociáltak. Ez a mutató egy ötfokú skála, melyen a kérdezettek magukat helyezik el annak megfelelően, mit gondolnak arról, mi történne velük, ha elvesztenék a munkahelyüket. Bár a statisztikai elemzés kimutatott némi összefüggést a szokásosan használt háttérváltozók — azaz iskolai végzettség, foglalkozási vagy éppen szubjektív osztálybesorolás — és a kapitalizmushoz való viszony között, egyik sem volt még megközelítőleg sem olyan erős, mint a szubjektív munkapiaci helyzet alapján. 1990 novemberében, alig fél évvel a parlamenti választások után végzett kérdőíves vizsgálatunkban az alábbi két kérdést tettük föl:

1. Egyetért-e Ön azzal az állítással, hogy a kapitalista gazdaság lehetővé teszi számunkra az ország előtt álló problémák megoldását?

2. Ha Ön valamilyen okból elveszítené az állását, milyen könnyen tudna megfelelő állást találni?

A kapott válaszokat az alábbi táblázatban vetettük egymással össze (százalékos megoszlásban):

5. táblázat

A kapitalizmus jó nekünk	könnyen	kicsit nehezen	nagyon nehezen	lehetetlen	összesen
egyetért	88	86	77	60	79
nem ért egyet	12	14	23	40	21
Összesen (N=663)	100	100	100	100	100

Ami a táblázatból is jól látható: minél rosszabbnak ítéli meg valaki saját lehetőségeit, azaz minél közelebb jutunk azokhoz, akik saját maguk azt valószínűsítik, hogy a rendszerváltás során a vesztesek közé kerülnek majd, annál magasabb azok aránya, akik averziót mutatnak az új gazdasági rendszer általános hatékonyságával szemben.

4. A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK TOLERÁLÁSA

A jövedelmi különbségek tolerálásának elemzésekor is arra a következtetésre jutottunk, hogy a homogén társadalmi struktúrákat és homogén politikai attitűdöket feltételező koncepciók nem használhatók a magyarok politikai attitűdjeinek megértésében, mert nem helytállóak. Itt arra a kérdésre is választ kerestünk, mennyiben igazolhatóak azok a koncepciók, melyek szerint az államszocializmus elmúlt 40 évének kulturális örökségeként a kelet-európaiak nagyfokú intoleranciát tanúsítanak a jövedelmi különbségekkel szemben. E kérdés megválaszolásához olyan indikátort alkalmaztunk, mely a magyar ada-

tokat összehasonlíthatóvá teszi amerikai és spanyol adatokkal is. A jövedelmi különbségek tolerálásának mérésére az alábbi kérdést használtuk: „Mi az Ön véleménye a jövedelmeket illetően? Szükséges-e, hogy az emberek között 1. nagy különbségek legyenek, 2. valamelyes különbségek legyenek, 3. ne legyenek különbségek?"

Az alábbiakban a három országban adott válaszokat a szubjektív osztálybesorolás alapján (százalékos megoszlásban) ismertetjük.

6. táblázat

Kívánt jövedelemkülönbségek megoszlása szubjektív osztályhelyzet szerint

Egyesült Államok (1975)

	felsőosztály	munkásosztály	középosztály
nagy különbségek	26	32	49
némi különbség	56	58	43
szinte semmi	12	8	7
nincs válasz	6	2	1

Spanyolország (1990)

	felsőosztály	munkásosztály	középosztály
nagy különbségek	7	11	17
némi különbség	60	63	64
szinte semmi	29	23	17
nincs válasz	4	3	2

Magyarország (1990)

	felsőosztály	munkásosztály	középosztály
nagy különbségek	8	16	40
némi különbség	70	76	58
szinte semmi	21	7	(?)
nincs válasz	1	1	0

(Forrás a nem magyar adatok esetében: McDonough — Barnes — Lopez Pina 1992.)

A táblázatnak nem igazán az az érdekessége, hogy a társadalmi hierarchiában lejjebb levők mindenütt nagyobb arányban igénylik a különbségek minimalizálását, mint a feljebb levők. Az már figyelemre méltóbb, hogy mindhárom országban a többség csak mérsékelt jövedelmi különbségeket támogat: ez a tendencia erősebb a magyarok esetében, mint a másik két ország polgárai között, de a különbségek semmiképpen sem drámaiak. A táblázat igazán érdekes tanulsága az, hogy a spanyolok között nagyobb a jövedelmek egyenlő elosztását támogatók aránya, mint a magyarok között. Bár a különbség megintcsak nem drámai mértékű, de ahhoz éppen elég, hogy aláássa azoknak a kulturális koncepcióknak az érvényességét, melyek szerint az egyenlősdi a posztkommunista kelet-európaiak speciális kulturális öröksége.

A fenti adatok azt a koncepciót sem támasztják alá, mely szerint a jövedelmi különbségek tolerálása terén valamiféle homogén viszonyulás létezne. A táblázat inkább azt bizonyítja, hogy míg a spanyolok osztálytól függetlenül a leginkább egalitariánusok, a magyarok válaszai a jövedelmi különbségek tolerálása terén még az amerikaiak válaszainál is polarizáltabbak. Az adatok alapján inkább beszélhetünk a magyar felsőosztály „újkapitalista eufóriájáról", mint a munkásosztály posztkommunista nosztalgiázásáról.

Végezetül a fentiek is azt támasztják alá, hogy a magyar társadalom az állampolgárok politikai orientációi szempontjából heterogén, mégha ez a civil társadalom szerveződésében vagy a pártstruktúrák szintjén nem is jelenik meg a maga tagoltságában.

5. HOGYAN ÉRTÉKELIK A MAGYAROK AZ ÚJ RENDSZERT?

Az eddigiekben az új rendszerhez való viszonyt a rendszer egyes elemeinek állampolgári megítélése alapján vizsgáltuk. Egy lépéssel most továbbmegyünk, s azt elemezzük, milyen összefüggések ismerhetők fel az új rendszerrel kapcsolatos attitűdök különböző csoportjai között. Itt a fő kérdésünk az volt, szétválik-e az új rendszer megítélésekor a politikai intézmények és a gazdasági rendszer megítélése, s beszélhetünk-e arról, hogy a kormányzathoz való viszonyulás rövid távú változásai nem érintik közvetlenül az új rendszerhez való viszonyulást.

Az új rendszerről alkotott állampolgári vélemények elemzésekor szintetizáló megközelítést alkalmaztunk, vagyis nem az egyes változókat elemeztük, hanem összevontuk az új rendszer megítélésének fontosabb mutatóit. Az első lépésben azt vizsgáltuk, hogy a rendszerrel kapcsolatos attitűdöknek milyen dimenzióit tudjuk megkülönböztetni, ezt követően pedig azt elemeztük, hogyan függnek össze az adott dimenziók a különféle társadalmi, gazdasági, politikai attitűdinális változókkal. Elemzésünk során választ kerestünk arra a kérdésre, hogy szétválik-e a magyarok percepcióiban a rendszer és a kormány megítélése. Az új rendszerhez való viszonyulás elemzésére kérdéseinkből 22 változót képeztünk, melyeket a faktoranalízis a következő négy faktorra bontott szét: bizalmatlanság a kormánnyal szemben, fenntartások a kapitalizmussal szemben, az ellenzéki pártok megítélése és a pártokhoz való viszony.

Elemzéseink azt mutatták ki, hogy külön dimenziót képeznek egyfelől a kapitalizmusra vonatkozó attitűdök, másfelől a kormánnyal, a kormányzó párttal és vezetőjével kapcsolatos bizalom/bizalmatlanság változók. Nem találtunk közvetlen összefüggést tehát a gazdasági-társadalmi rendszerrel és a kormánnyal kapcsolatos attitűdök között, ami azért fontos, mert ha például drámai mértékben lezuhan a kormányba, a politikai vezetőkbe vetett bizalom szintje, az nem feltétlenül terjed ki az egész rendszer megítélésére, amint az az államszocializmus idején történt. Az 1989-es vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy aki nem bízott az MSZMP-ben, az nemcsak annak kormánya, poltikusai és intézményei iránt volt bizalmatlan, hanem az egész szocialista rendszert is elutasította (Bruszt—Simon 1990*a*). A demokrácia stabilizálása

szempontjából nagyon fontos tényező, hogy 1990-ben nem találtunk összefüggést a demokrácia fontosabb intézményei iránti bizalmatlanság és az új gazdasági rendszerrel szembeni tartózkodás mutatói között.

A továbbiakban azt vizsgáltuk, milyen politikai orientációk kapcsolódnak leginkább a kormány iránti bizalomhoz és a kapitalista rendszerrel szembeni fenntartásokhoz.

A kormányban és a kormányzópártokban azok bíznak leginkább, akik magukat vallásosaknak tartják és legkevésbé azok, akik magukat nem vallásosaknak mondják. A kormány iránti bizalom és a vallásosság közötti korreláció megerősíti azt a következtetést, hogy a politikai orientációk alakításában a bal—jobb dichotómia mellett — még annál is erősebben — működik a deista—ateista választóvonal. A parlamenti választások előtt, alatt és után (1990 februárjában, márciusában és áprilisában) végzett három országos vizsgálatunk eredményei is azt igazolták, hogy a vallásosság sokkal nagyobb szerepet játszott a pártválasztásban, mint a szavazók osztálymegjelölése vagy gazdasági-szociális attitűdjei (Bruszt—Simon 1991*b*).

A kapitalizmustól való félelem vagy tartózkodás leginkább a tulajdonviszonyokról alkotott véleménnyel állt korrelációban. Akiknek komoly fenntartásaik vannak a kapitalizmussal szemben, azok ragaszkodnak leginkább az államszocializmus alatt kialakított tulajdonformák megőrzéséhez, az állami vállalatokhoz, akik pedig nagy várakozással tekintenek a tőkés szabadpiac kiteljesedéséhez, azok a privatizáció hívei és a tulajdonviszonyok mielőbbi átalakítását szorgalmazzák. Érdekes, hogy erős az összefüggés a szakszervezetek iránti bizalom és a kapitalizmus iránti bizalmatlanság között.

A pártokhoz és a többpártrendszerhez való viszony alakulása is tanulságos. A pártokkal szembeni bizalmatlanságra utaló válaszok („az én számomra minden párt egyforma", „a pártok is csak vezetőik érdekeit szolgálják") szorosan kötődnek a politikusokkal szembeni diffúz bizalmatlansághoz. Mint az várható volt, a többpártrendszer elutasítása összefügg a pártokkal szembeni tartózkodással, de ennél fontosabb, hogy nem tapasztaltunk számottevő korrelációt a többpártrendszer elutasítása és a kapitalizmussal szembeni tartózkodás vagy a kormánypárttal szembeni bizalmatlanság között.

6. SZUBJEKTÍV OSZTÁLYHELYZET, POLITIKAI ATTITŰD ÉS PÁRTPREFERENCIÁK

Az eddigi elemzéseinkben azt találtuk, hogy van összefüggés társadalmi pozíció és politikai preferenciák között, akár objektív, akár szubjektív mutatókkal mértük a társadalmi helyzetet. Elemzéseinkben ugyanakkor nem mutatható ki összefüggés a társadalmi pozíció és pártpreferenciák között, s csak igen gyenge összefüggést találtunk a politikai és szociális attitűdök és a pártválasztások között. Az első szabad választás előtt készített felméréseink eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy az emberek pártválasztásai fölöttébb bizonytalanok voltak. A szavazók nem a kardinális gazdasági kérdések (pl. a tulajdonviszonyok) alapján döntötték el, hogy melyik pártra szavaznak, hanem inkább a

politikai rendszerváltás lassúságára vagy gyorsaságára voksoltak (Bruszt-Simon 1990*a*). A liberális értékeket hangoztató és a piacgazdaságért küzdő Szabad Demokraták Szövetsége szavazói között ugyanakkora volt a jóléti állam híveinek aránya, mint a szociális biztonságot nagyobb mértékben hangoztató Magyar Demokrata Fórum szavazói között.

Az 1990 novemberében, de még az 1991 decemberében végzett kérdőíves vizsgálatunk eredményei sem mutatnak összefüggést a szubjektív osztályhelyzet és a pártpreferenciák között. Mi lehet ennek az oka, miért nem tudunk kimutatni markáns kapcsolatot a politikai attitűdök és a pártpreferenciák között? A szakirodalomban erre többféle választ találtunk, melyek a valóság más-más metszete felől — egymást kiegészítve — próbálják megragadni a lényeget, s közülük az alábbiakat tartjuk elfogadhatónak.

Az egyik magyarázat az időfaktort emeli ki, mondván hogy az átmenet időszakában nem is igen lehet számítani jelentősebb összefüggésre az osztályazonosulás a szociális és gazdasági attitűdök, valamint a pártpreferenciák között, mert ez az összefüggés csak hosszabb tanulási folyamat során alakul ki. Az embereknek időre van szükségük, hogy a maguk számára is tisztázzák a pártok helyét, megértsék a pártprogramokat, azonosítsák a politikai vezetőket és mindezt összekössék stabil pártpreferenciákkal (Converse 1969). Ezt igazolja többek között az is, hogy Magyarországon 1990-ben, de még másfél évvel a választások után, 1991-ben sem kapcsolódtak össze a pártválasztások a politikusok vagy a pártprogramok értékelésével, vagyis általános jelenség volt, hogy pl. azoknak a választóknak nagyobb része, akik szocialista párti politikusokkal szimpatizáltak, nem a szocialista pártra szavaztak.

Egy másik elfogadható magyarázat azzal egészíti ki az előzőt, hogy nemcsak az időt hiányolja, hanem bizonyos politikai pártokat is, melyeket a polgárok szívesen választanának. Eszerint az emberek viszonylag koherens attitűdökkel rendelkeznek, választanának is maguknak pártot, de a politikai „kínálatban" nem találnak maguknak elfogadható pártot, melynek értékeivel és programjával azonosulni tudnának. Számos empirikus vizsgálat is alátámasztja e koncepció magyarországi érvényességét (Kolosi—Szelényi 1991; Angelusz—Tardos 1991).

Mi egy harmadik magyarázattal értelmezzük az állampolgárok társadalmi helyzete, szociális és gazdasági attitűdje és politikai attitűdjei közötti távolságot, mégpedig az előző két interpretáció egyfajta szintézisével. A nem-szavazó polgárok társadalmi helyzetét és politikai attitűdjeit elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy igazolható egyfelől az a nézet, mely szerint Magyarországon labilisak az állampolgárok pártpreferenciái, másrészt, hogy nálunk túl korán lezárult a pártosodási folyamat. Mivel pedig a magyar társadalom az elmúlt évtizedek örökségeként depolitizált és atomizált társadalomként érte meg a demokratizálódás kezdetét, viszonylag rövid idő állt rendelkezésre az aktivizálódáshoz, a szerveződéshez, a folyamatok kiteljesítéséhez. A pártosodás korai bezárulása lefagyasztotta egyrészt a még pártcsira állapotában lévő pártstruktúrákat, másrészt pedig a referendum idején éppen csak elindult politikai mozgásokat. Ennek következtében egyrészt a magyar politikai paletta párt-

hiányosan alakult, másrészt maga a civil társadalom is tagolatlan és szervezetlen maradt (Simon 1990*a*; Bruszt—Stark 1991).

Végül megemlítünk egy negyedik magyarázatot is, mely sok vonatkozásban hasonlít az előzőhöz. Ez szintén azt állítja, hogy a társadalmi helyzet által meghatározott társadalmi-gazdasági preferenciák és a pártstruktúra nem felelnek meg egymásnak, de ennél tovább lép azzal, hogy megadja, milyen típusú párt hiánya a probléma forrása (Kolosi et al. 1990). A társadalmi struktúra differenciált modelljéből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy az erős balközép szociáldemokrata párt hiánya magyarázatot ad egyfelől a pártpreferenciák, az osztálymegjelölés, másfelől a pártoktól való elfordulás, vagyis a nem-szavazók nagy aránya közötti összefüggés hiányára. A probléma lényege ebben a megközelítésben a következő: nem illeszkedik egymáshoz a társadalmi struktúra és a politikai struktúra. Mivel több párt is indult az első szabad választásokon szociáldemokrata vagy szocialista minősítéssel, a szerzők szituatív magyarázattal egészítik ki a strukturális elemzést. Ennek nagy vonalakban az a lényege, hogy a választási kampány alatt a főbb pártok abban vetélkedtek, melyikük az igazibb antikommunista, és ebben a kampányban szinte lehetetlen volt egy baloldali pártképpel indulni. Emellett a szociáldemokrata státuszt valló pártok közül egy sem tudott szavazókat vonzani kétértelmű, ellentmondásos akcióival és programjával. E helyzeti magyarázat végül is arra a következtetésre jut, hogy egy vonzó balközép párt nagy tömegtámogatásra találhat — főként a piacgazdaság lehetséges vesztesei között és azokban a csoportokban, amelyek számára nem egyértelműen kedvező a piacgazdaság. Ez a magyarázat arra is utal, hogy a választások előtt tömeges igény mutatkozott a szociáldemokrata párt iránt, de a kereslet és a kínálat nem találkozhatott a meglévő pártok és a kampány jellegzetességei miatt.

Ha visszatekintünk az átmenet idején (1989 és 1990 folyamán) végzett vizsgálataink eredményeire, azt látjuk, hogy bár 1989 márciusában a szociáldemokrata párt volt a legnépszerűbb ellenzéki párt, potenciális szavazói között több volt a fehérgalléros dolgozó, mint a kékgalléros, és még a szakmunkások közül is inkább a középiskolát végzettek szavaztak volna a szocdemekre. Tehát a társadalmi helyzet és a pártpreferencia között akkor nem találtunk közvetlen pozitív összefüggést. (Az osztályszavazat értékét mérő Alford-index szerint mínusz kettő volt 1989-ben az osztályszavazat mértéke, s ez az érték 1990 közepén sem volt több plusz hétnél. Az Alford-index úgy áll elő, hogy kivonjuk a magukat a baloldalra soroló pártok [potenciális] kékgalléros szavazóinak arányából a fehérgallérosok arányát.) Összehasonlításul: ez az arány a hatvanas évek Nyugat-Európájában átlagosan 40 százalék körüli volt, s még a hetvenes években is majdnem 20 százalék körüli (Gunther 1990).

Az 1989-es magyar adatok elemzése alapján inkább mondhatjuk azt, hogy a piacgazdaság potenciális nyertesei támogatták volna az erkölcsi tőkéjüket eljátszó szociáldemokratákat. A mélyebb elemzés arra is rámutatott, hogy a szociáldemokrata preferencia fő magyarázata nem a válaszadó osztályhelyzete volt, hanem az apa szubjektív osztályhelyzete. Tehát helyesebb azt mondanunk, hogy a szociáldemokrácia iránti szimpátiát a fizikai dolgozó szülők, apák, „az

öreg szakik" táplálták a társadalmi hierarchiában feljebb emelkedő gyerekeikben.

Azt, hogy egyik időpontban sem találtunk összefüggést az oszályhoz tartozás és a szavazás között, végül ahhoz a hipotézishez is kapcsolhatjuk, hogy a potenciális szavazók nem annyira gazdasági kérdések szerint oszlanak meg, hanem inkább más jellegű kérdésekben, és a szavazók mobilizálása általában inkább a nemzeti, vallási vagy más tradicionális értékek iránti vonzalmakon alapul, mintsem közvetlenül a társadalmi helyzeten.

Mindamellett úgy tűnik, hogy a kilenc· ues évek elején Magyarországon és a térség néhány demokratizálódó országában az egyes pártok nem feltétlenül abban különböznek egymástól, hogy milyen mértékű társadalmi terhet próbálnak meg átruházni szavazóikra, hanem gyakran csupán — vagy jelentős mértékben — abban, hogyan próbálják meg „eladni" a terhek vállalásának szükségességét, másrészt pedig, hogy milyen elvek alapján próbálják megkülönböztetni a piacgazdaság lehetséges nyerteseit és veszteseit (Comisso 1991).

KÖVETKEZTETÉSEK

A vizsgált adatok alapján csak részben igazolódnak a tanulmány elején felsorolt determinisztikus koncepciók. Rámutattunk egy latens, vagyis politikailag nem közvetített polarizálódásra a demokráciához, de főként a kapitalizmushoz való viszonyulásban. Az adatainkon azt is megmutattuk, hogy van a kapitalizmussal, illetve általánosságban az új gazdasági rendszerrel szembeni védekező attitűdöknek egy viszonylag koherens rendszere. Azt is láttuk, hogy a piacgazdasággal szembeni, az állam gazdasági és szociális szerepére vonatkozó védekező attitűdök összefüggnek a szubjektív osztálymegjelöléssel. Egyértelműen bizonyítani tudtuk adatainkkal azt is, hogy ez az összefüggés egyáltalán nem általános. Nem helytállóak azok az elméletek, amelyek vagy egy homogén társadalmi struktúrából következtetnek homogén politikai orientációkra, vagy meghatározott osztályhoz kapcsolnak homogén orientációkat. Adataink nem igazolják a „kulturális konzervativizmus" koncepciót sem, mely intoleranciát feltételez a nagy jövedelmi különbségekkel szemben.

A piacgazdaság lehetséges nyerteseinek és veszteseinek politikai orientációi eltérnek egymástól, de ez az összefüggés sem determinisztikus. Még egy osztályon belül is jelentősen különböznek a politikai orientációk, és számos attitűd esetében nagyobbak az osztályon belüli, mint az osztályok közötti eltérések. Azt is láttuk, hogy a saját helyzet szubjektív megítélése sokkal erősebb összefüggéseket produkál az attitűdinális változókkal, mint a társadalmi helyzet objektív mutatói. A politikai attitűdök szempontjából tehát nem az a legfontosabb, hogy a megfigyelő a gyűjtött objektív adatok alapján az adott csoportot lehetséges veszteskénti vagy nyertesként osztályozza-e, hanem hogy az adott csoporthoz tartozó egyének hogyan értékelik saját helyzetüket. Nyitott kérdés, hogy mely csoportok lesznek a nyertesek vagy vesztesek: e kérdésben még javában folynak a harcok, s a jelenlegi társadalmi helyzet csak útmutató annak eldöntésében, hogy ki melyik oldalra kerülhet.

Az átmeneti időszakban a politikai orientációk alakításában kitüntetett szerep jut annak, hogyan ítélik meg az egyes társadalmi csoportok saját lehetőségeiket, mennyire bíznak korábbi tapasztalataik és interakcióik alapján a politikai intézményekben.

Végül is arra az összegző következtetésre jutottunk, hogy a társadalmi pozíciók és velük együtt a politikai orientációk nem predeterminálták, hanem interakciók során alakulnak ki, s még inkább így van ez a rendszerváltás idején. Ebből az a következtetés adódik számunkra, hogy Kelet-Európában a politikai orientációk alakulása a politika minőségétől is nagymértékben függ, azaz attól, mennyire sikerül az új politikai eliteknek egymás közötti küzdelmeik és megegyezéseik révén és a civil társadalommal kialakított kapcsolataik milyensége révén kiépíteni a bizalmat az állampolgárokban a demokrácia és a demokratikus politikai intézmények iránt. Végezetül: a „nagy átalakítás" sikere nemcsak a létező struktúráktól függ, hanem attól is, hogy az e korlátozott játéktéren belül a világ átrendezésének nekifogó aktorok — bölcs vagy kevésbé bölcs, józan vagy kevésbé józan cselekedeteikkel — hogyan alakítják a saját és ellenfeleik identitását.

HIVATKOZÁSOK

Bartra, R. 1986. *Estructura agraria y clases sociales en Mexico.* Seria Era UNAM.

Bruszt, L. 1988. Without Us But For Us Orientations in Hungary in the Period of Late-Paternalism. *Social Research,* vol.55, 1-2, Spring/Summer 43-76.

— 1989. Ha most lennének választások. Interjú az állam szociális szerepvállalásáról. *168 óra,* 1.

Bruszt, L. — J. Simon 1990*a*. *A lecsendesített többség. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.*

— Simon 1990*b*. Zwei Wahlen in Ungarn. *Sudost-Europa, 1.*

— 1991*a*. *The Public During the Regime Change in Hungary.* Paper delivered at the conference on the Processes of democratization in Central and Eastern Europe, Budapest, szept. 18—21.

— 1991*b*. *The Change in Citizens' Political Orientations During the Transition to Democracy in Hungary. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.*

— Simon *1992. Codebook. Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy.* (Kézirat.) Erasmus Alapítvány a Demokráciáért, MTA PTI.

Bruszt, L. — D. Stark 1991. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. *Journal of International Affairs,* Vol. 45. 1. Summer. 201—247.

Campeanu, P. 1991. *Politikai kultúra és demokrácia Romániában.* Előadás a II. Budapesti Politikai Kultúra konferencián, szept. 18—21.

Catterberg, E. 1991. *Argentina Confronts Politics. Political Culture and Public Opinion in the Argentine Transition to Democracy.* Boulder & London: Lynne Rienner Publischer.

Comisso, E. 1991. Political Evolutions, Economic Choices. *Journal of International Affairs,* Summer.

Converse, Ph. 1969. Of Time and Partisan Stability. *Comparative Political Studies,* 2. 139—171.

Elster, J. 1990. *The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform.* University of Chicago.

Gáti, Ch. 1990. *Transition to Democracy in Eastern Europe.* Előadás a kelet-európai demokratizálódásról az Erasmus Foundation for Democracy és a Friedrich Ebert Stiftung által Budapesten rendezett konferencián, november 7—9.

Gunther, R. 1990. *The Nature and Origins of Partisanship in a New Democracy: Spain After Franco Revisited.* (Unpublished manuscript.) Ohio State University.

Kitschelt, H. 1991. *The Formation of Party Systems in Eastern Europe.* Paper prepare for the Annual Meeting of the American Political Science Association meeting 1991. Washington, D.C.

Kolosi, T. — I. Szelényi — Sz. Szelényi — B. Western 1990. The making of Political Field: in Post-Communist Transition: Dynamics of Class and Party in Hungarian Politics, 1989 — 1990. *Cornell Working Papers on Transitions From State-Socialism, 7.* Cornell University.

Linz, J. 1988. Legitimacy of Democracy and the Socio-Economic System. In: Mattei Dogan (ed.) *Comparing Pluralist Democracies.* Boulder-Westview, 65 — 113.

McDonough, P. — S. H. Barnes — A. L. Pina 1992. *The nature of the political support and legitimacy in Spain.* Paper presented at the Eigth International Conference of Europeanists, Chicago, March 27 — 29.

Offe, C. 1990. *Privatisierung der Ökonomie als Demokratisches Projekt? Paradoxien des „Politischen Kapitalismus" in Osteuropa.* Zentrum für Sozialpolitik, Universitat Bremen. (An extended English version will appear in *Social Research,* Winter 1991.)

Ost, D. 1990. *Shaping a New Politics in Poland.* Paper presented at the conference on „Dilemmas of Transition from State Socialism in East-Central Europe, Center for European Studies, Harvard University, Cambridge, March 15 — 17, 1991.

Przeworski, A. 1991. *Democracy and the market — Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin Amerika.* Cambridge University Press.

Schoepflin, G. 1991. Central and Eastern Europe Over the Last Year: New Trends, Old Structures. *RFE Report on Eastern Europe,* Febr. 15. 26 — 28.

Simon J. 1987. *Pretorianizmus és legitimáció, elit és delegitimáció.* (Kézirat.) MTA PTI.

— 1990*a*. A nem-választók választása. In: *Magyarország Politikai Évkönyve.*

— 1990*b* *Die stille Revolution in Ungarn und die politische Kultur. In Herzog — Pradetto — Wagner (hg.) Revolution und Rekonstruktion in Mittel- und Osteuropa.* Berlin: Freie Universität. 81-87.

Staniszkis, J. 1990. Dilemmata der Demokratie in Osteurope. In: Deppe R. — H. Dubiel. *Demokratischer Umbruch in Osteuropa.* Suhrkamp Verlag.

Stark, D. 1991. *Privatization Strategies in East-Central Europe. Working Papers on Transitions From State-Socialism.* Cornell University. Forthcoming in Transit, Wien.

Szelényi, I. 1988. *Socialist Enterpreneurs: Embourgoisement in Rural Hungary.* Madison: University of Wisconsin Press.

Völgyes, I. 1991. *Political culture in Eastern Europe: Re-examining the formative roles of socialization after the system change of 1989 — 1990.* (Kézirat.) MTA PTI.

Whitehead, L. 1991. *The International Dimension of Democratization: A Survey of the Alternatives.* Elhangzott a Nemzetközi Politikatudományi Társaság XV. Kongresszusán, Buenos Aires, júl. 21 — 25.